

НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ ЦЕНТР ГУМАНІТАРНОЇ ОСВІТИ

Кафедра історії

І.А. Сніжко

**КУЛЬТУРА БРОНЗОВОГО
ТА РАНЬОГО ЗАЛІЗНОГО ВІКУ**

Конспект лекції

з дисципліни

«ІСТОРИЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ»

Харків – 2014

Сніжко І.А. Культура бронзового та раннього залізного віку: Конспект лекції. – Харків: УкрДАЗТ, 2014. – 26 с.

Конспект лекції підготовлено відповідно до програми навчального курсу, він є складовою навчально-методичного комплексу дисципліни «Історія української культури».

У конспекті лекції висвітлюється перебіг культурного процесу на території України в період бронзового та раннього залізного віку. Розглядається матеріальна та духовна культура давнього населення. Особливу увагу приділено пам'яткам архітектури, поховальним спорудам, творам прикладного мистецтва, що походять з території України.

Видання призначено для студентів усіх спеціальностей.
Бібліогр. 18 назв.

Конспект лекції розглянуто і рекомендовано до друку на засіданні кафедри історії від 17 червня 2013 р., протокол № 12.

Рецензент

доц. І.Б. Шрамко

І.А. Сніжко

КУЛЬТУРА БРОНЗОВОГО
ТА РАНЬОГО ЗАЛІЗНОГО ВІКУ

Конспект лекції
з дисципліни
«ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ»

Відповідальний за випуск Сніжко І.А.

Редактор Буранова Н.В.

Підписано до друку 17.06.13 р.

Формат паперу 60x84 1/16. Папір писальний.

Умовн.-друк.арк. 1,00. Тираж 25. Замовлення №

Видавець та виготовлювач Українська державна академія залізничного транспорту,
61050, Харків-50, майдан Фейєрбаха, 7.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 2874 від 12.06.2007 р.

Українська державна академія залізничного транспорту

Навчально-науковий центр гуманітарної освіти

Кафедра історії

І. А. Сніжко

КУЛЬТУРА БРОНЗОВОГО ТА РАНЬОГО ЗАЛІЗНОГО ВІКУ

Конспект лекції

з дисципліни «Історія української культури»

Харків 2013

Сніжко І.А. Культура бронзового та раннього залізного віку: Конспект лекції. – Харків: УкрДАЗТ, 2014. – 28 с.

Конспект лекції підготовлено відповідно до програми навчального курсу, він є складовою навчально-методичного комплексу дисципліни «Історія української культури».

У конспекті лекції висвітлюється перебіг культурного процесу на території України в період бронзового та раннього залізного віку. Розглядається матеріальна та духовна культура давнього населення. Особливу увагу приділено пам'яткам архітектури, поховальним спорудам, творам прикладного мистецтва, що походять з території України.

Видання призначено для студентів усіх спеціальностей.

Бібліогр. 18 назв.

Конспект лекції розглянуто і рекомендовано до друку на засіданні кафедри історії від 17 червня 2013 р., протокол № 12.

Рецензент
доц. І.Б. Шрамко

ВСТУП

Бронзова доба - важливий період в історії людства. Формально він пов'язаний з поширенням виробів з бронзи, які використовували поряд із кам'яними, поступово витісняючи їх. Бронзові знаряддя більш гострі та пластичні за мідні, що пояснює відмову від використання мідних знарядь праці. Бронзолivarне виробництво сприяло професійній спеціалізації майстрів, виникненню в Україні потужних осередків металообробки та Донецького гірничо-металургійного центру.

Перехід від бронзового до залізного віку позначився революційними змінами в господарстві (становлення кочового скотарства), технологіях обробки металів (залізоробна індустрія), військовій справі (поява кінноти), побуті (табірний спосіб життя). В цей час історія України перейшла від дописемного, праісторичного, до писемного, історичного періоду. Від цього часу з'являються підстави говорити про реальні, а не умовні назви племен і народів, що населяли Україну, вивчати особливості їх буття на тлі епохальних історичних подій.

План

- 1 Загальна характеристика епохи бронзи.
- 2 Культура етнічних спільнот бронзового віку.
- 3 Початок доби заліза на теренах України.
- 4 Кіммерійці, скіфи, сармати.
- 5 Антична цивілізація в Північному Причорномор'ї.

1 ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЕПОХИ БРОНЗИ

Бронзовий вік змінив на території України яскраву енеолітичну добу. Саме в цей час набувають поширення виробы з бронзи - штучного сплаву міді з оловом, миш'яком, свинцем та іншими металами. Бронза плавиться легше від міді, а виробы з неї твердіші й гостріші від мідних. Найдавніші виробы з бронзи знайдені в Месопотамії та Південному Ірані (IV тис. до н. е.). Пізніше вони поширюються на терени Малої Азії, Єгипту (кінець IV тис. до н. е.). У III тис. до н. е. бронзові речі вже виготовлялися в Індії та на Півдні Європи, в тому числі на теренах України.

Сировина для виплавляння бронзи надходила з Балкано-Карпатського, Північнокавказького та Приуральського регіонів. Дефіцит її частково компенсували за рахунок розробки родовищ міді Донбасу та Волині.

Найактивніше процеси поширення бронзи відбувалися у Степу, Прикарпатті та Закарпатті. Від 12 ст. до н. е. спостерігається криза бронзолivarного виробництва, а в ужиток входять залізні вироби.

Етнічні процеси за доби бронзи розвивалися по лінії глибоких взаємних проникнень за напрямками північ - південь та захід - схід. Виділено чотири базові лінії розвитку: праслов'янська, індоіранська, прафіно-угорська, прафрако-іллirійська. З Волино-Дніпровським регіоном послідовно асоціюють нерозчленовану прабалто-слов'янську, а потім – праслов'янську лінії розвитку матеріальної культури й антропологічного типу населення, які накладаються на ареал найдавнішої слов'янської гідронімії. До цього процесу можуть бути залучені пам'ятки культури кулястих амфор від Сяну до Дніпра, підкарпатська та середньодніпровська культури шнурової кераміки, тшинецько-комарівська спільнота, білогрудівська та лужицька культури, що охоплювали Північний Лісостеп та Полісся. Подальший розвиток цього процесу пов'язаний з чорноліською та висоцькою культурами, що сформувалися за часів фінальної бронзи, але розвивалися вже за умов доби раннього заліза. Степ та Південь Лісостепу опанували спільноти індоіранської лінії розвитку (ямна, катакомбна, бабинська, зрубна). Племена Карпатського басейну склали прафрако-іллirійську гілку індоєвропейців, а на Північному Сході утвердилися прафіно-угри.

2 КУЛЬТУРА етнічних спільнот бронзового віку

В період ранньої бронзи на більшій частині України була поширена *ямна культурно-історична спільнота* (30/28-23 ст. до н. е.), назва якої походить від особливостей будови поховальних споруд. Від цього часу неодмінним елементом степового ландшафту стають кургани. Вони були ритуально прив'язані до шляхів і давали можливість установити певну систему орієнтирів для подолання широчині степів.

Елементом поховального ритуалу був *колісний транспорт*. Вози були двоколісні (гарби) та чотириколісні, запряжені волами. Дискові колеса зі ступицями виготовлялися із суцільного шматка деревини чи з двох-трьох дощок, з'єднаних дерев'яними шипами.

На курганах встановлювались кам'яні стели. Регіон їх розповсюдження знаходиться між Доном і Дунаєм, тобто це явище суто українське (на 1986 р. виявлено 327 скульптурних форм). *Керносівський ідол* є шедевром монументальної скульптури доби бронзи. Знайдено його поблизу с. Керносівка на р. Орелі у Дніпропетровській області. Виготовлений він із пісковика, довжина – 120 см, ширина - 36 см, товщина – 24 см. Перед нами постає зображення літнього бородатого чоловіка, озброєного луком зі стрілою, булавою, кам'яною сокирою-молотом, списом, двома металевими сокирами. Він підперезаний паском, що охоплює ззаду обидві ступні, між якими вирізьблено довгого хвоста. Фігура з обох боків укрита орнаментом, на спині змодельовано дерево життя, а на лопатках - символи Сонця та Місяця. Серед інших зображень привертають увагу сцени полювання з двома собаками, фігурки бика, коня й кобили, лячка і тигель поруч зі стопами.

В ідолах, поза сумнівом, утілено образ пращура чоловічої статі. Серед канонічних елементів цього образу: пояс, лук зі стрілою, хвіст. На окремих ідолах переважають зображення зброї та атрибути влади, а серед динамічних сцен - полювання, двобій. Отже, зображення дають можливість реконструювати певний епічний цикл подій (подвигів) канонізованого хвостатого героя - шамана (мага).

Ямна спільнота мала диференційовану соціальну структуру. Аналіз зображень на Керносівському та інших ідолах дав підстави виділити в «ямному» соціумі жерців, вождів-воїнів, скотарів та прошарок неповноправного населення. Ямники мали тісні зв'язки з племенами як Північного Кавказу, так і Балкано-Карпатського регіону та Центральної Європи. Вони ж спорудили перші могили поблизу сучасного Києва, утвердивши тим самим свою присутність на ключовому перетині торговельних шляхів України.

Із виробів декоративного мистецтва представлені кістяні прикраси-пронизки, амулети з зубів тварин, молоточкуваті та рогаті шпильки, іноді вкриті витонченим геометричним

візерунком. Є версія, що останні слугували фетишами (божками) особистого користування в побуті мобільних скотарів.

З розпадом спільноти Кукутені-Трипілля терени Волині та Галичини знову стали відкритими для інтенсивних північно-західних впливів, що знайшли логічне втілення в міграції носіїв *культури кулястих амфор* (29-23 ст. до н. е.). Вони заселили не лише згадані регіони, а й Правобережний Лісостеп та Полісся. На півдні Лісостепу групи населення кулястих амфор увійшли в контакт із племенами ямної спільноти.

Оснoву господарства населення культури кулястих амфор становило тваринництво. Велика питома вага свинарства засвідчує осілий спосіб життя її носіїв. Ця обставина, а також наявність родючих ґрунтів указують на заняття землеробством. Є також знахідки рогових мотик та зернотерок. Численні зразки кам'яних сокир, вочевидь, пов'язані з практикою підсічного землеробства на вирубаних та випалених ділянках лісу.

Основним осередком суспільства виступала мала патріархальна сім'я. Померлих ховали у кам'яних скринях, що були сімейними склепами багаторазового використання.

За доби середньої бронзи відбулися значні зрушення у сфері металургії та металообробки. Металеві речі широко входять у побут, виробництво, військову справу.

Катакомбна культурно-історична спільнота (25/23-17 ст. до н. е.) була поширена у степовій і лісостеповій смузі від Приуралля і Північного Кавказу до пониззя Дунаю й представлена численними похованнями, десятками поселень та кількома скарбами бронзових речей.

Поховальні споруди мали вигляд катакомби з курганням насипом. Небіжчиків укладали в скорченому стані, голову та кінцівки фарбували вохрою. Серед речового супроводу - круглодонні та зі сплосченим дном горщики, декоровані розчесами зубчастого штампу чи відбитками шнура по тулубу та плічкам, бронзові бляхи, молоточкуваті шпильки, вкриті геометричним візерунком, бронзові та крем'яні ножі, бронзові тесла, черенкові долота, шила, різноманітні прикраси з бронзи, срібла, кістки та рогу. В катакомбах інгульської культури (степове Надчорномор'я та Надазов'я) відкрито так звані *феномен модельованих черепів*. Йдеться про ритуал відтинання голови та

очищення черепа чи усього кістяка від м'яких тканин. Зі спеціально виготовленої глиняної суміші моделювалось обличчя. З тіла небіжчика створювали ляльку пращура. Модельовані черепи та ляльки використовували певний час у ритуалах, пов'язаних із культом предків, а потім повертали до катакомби, де перебувало обезголовлене тіло небіжчика.

У племен катакомбної культури переважав тваринницький напрям господарства. Випасали велику та дрібну рогату худобу, коней під охороною собак. Розвивалося й землеробство. Важливою галуззю економіки виступали металургія та металообробка.

Катакомбна культура суттєво відрізняється від ямної, що дає підстави припустити їхню етнічну неоднорідність. Схоже, що нащадки ямної спільноти (праіндоіранці) були відсунуті на периферію катакомбного ареалу до Західного Надчорномор'я, Лісостепу та за Волгу.

Північ і Захід України були заселені носіями *культурно-історичної спільноти шнурової кераміки* (25-17 ст. до н. е.). Ці доволі значні за площею регіони являли собою лише південно-східну окраїну грандіозного культурного масиву «шнуровиків», що простягався від Рейну до Верхньої Волги й від Швеції до Буковини.

Поселення розміщувались у заплавах або на мисах високих берегів. Житла мали стовпову конструкцію з глиняною долівкою, глинобитними стінами та двосхилим дахом. Поховання здійснювались у спосіб інгумації та кремації у прямокутних ямах. Суспільство було патріархальним, стратифікованим, елітні поховання вирізняються складністю поховального ритуалу та багатством речового супроводу.

Кераміка представлена великими товстостінними плоскодонними горщиками, тонкостінними амфорами з вушками, чашами, кубками з геометричним візерунком (відбитки шнура, лінійного чи зубчастого штампу). Серед бронзових виробів - ножі, сокири, діадеми, нашийні гривни, браслети, скроневі кільця верболистої форми. Численними знахідками репрезентовано крем'яні вироби (пласкі сокири, наконечники стріл, дротиків, списів, ножі, скребачки). Особливу категорію знахідок становлять втульчасті кам'яні сокири, нагадуючи про другу назву спільноти шнурової кераміки - культури бойових сокир.

На зламі III -II тис. до н. е. відбулися події, пов'язані з комплексом новацій (винахід коліс на шпичках, виготовлення легкої колісниці, використання коней як тягової сили). Практичну реалізацію ці відкриття знайшли у військовій сфері, забезпечивши беззаперечний успіх тим, хто воював на бойових колісницях. З південноуральського осередку групи воїнів-колісничих швидко просувалися Старим Світом, руйнуючи на своєму шляху систему культур доби середньої бронзи. На теренах України така доля спіткала утворення пізньої фази катакомбної спільноти та культур шнурової кераміки. На їхній базі постає бабинська культура.

Бабинська культура (20-16 ст. до н. е.) поширена у степовій і лісостеповій зонах до передгір'їв Криму та Кавказу. Поселення розташовані на низьких надзаплавних терасах, житла були наземні глинобитні, землянки та напівземлянки. Поховання влаштовували в неглибоких ямах, кам'яних скринях, супроводжуючи керамікою, дерев'яними чашами, кістяними та роговими пряжками, бронзовими ножами, фаянсовим «рогатим» намистом. Керамічні горщики оздоблювались валиками, геометричним орнаментом. Племена бабинської культури займалися скотарством, рільництвом, рибальством, обробкою металів, кістки та рогу.

За етнічною належністю бабинська культура навряд чи була однорідною. Проте за сукупністю ознак її можна віднести до лінії розвитку індоіранської мовної спільноти.

Традиція утворення великих спільнот у Степу та Лісостепу за доби бронзи знайшла своє логічне завершення з формуванням **зрубної культурно-історичної спільноти** (17-12 ст. до н. е.). Основою господарства було скотарство, землеробство відіграло допоміжну роль. Високого рівня розвитку досягли гірництво й металообробка, утворюється Донецький гірничо-металургійний центр. Відливали ножі зрубного типу з широкою шийкою, провушні сокири, серпи, прикраси. В суспільстві провідну роль відігравали воїни-колісничі. Поселення були розташовані біля річок, житла розташовувалися рядами, заглиблювалися в землю. Для їх будівництва використовували камінь, дерево, хмиз. Для обігрівання використовували вогнища, розташовані ближче до центру приміщень. Продукти харчування зберігали в керамічній

тарі в господарчих ямах. Небіжчиків ховали у скорченому стані у прямокутних ямах, кам'яних скринях та зрубках.

«Зрубним» племенам на Півночі України протистояло численне населення *тишинецько-комарівської спільноти* (17-12 ст. до н. е.) західного походження. Населення займалося скотарством і землеробством. Серед знарядь праці переважають крем'яні серпи, кам'яні зернотерки й сокири. Зброя (наконечники стріл, списів, кинджали) також виготовлялася в основному з кременю. Бронзові вироби (переважно прикраси) трапляються рідко. Керамічний посуд мав характерну тюльпановидну форму. Поселення розташовані в заплавах річок, на дюнних підвищеннях. Вони невеликі за розмірами, з вуличним плануванням. Житла наземні, іноді трохи заглиблені, одно- та двокамерні, з відкритими вогнищами або банеподібними печами. Поховальний обряд передбачав скорчені інгумації, кремації в урнах, неповне спалення кістяків.

Білозерська культура (12-10 ст. до н. е.) була найпотужнішою серед утворень доби фінальної бронзи, її комплекси поширені у степовій смузі України. Матеріальну культуру репрезентують кераміка, знаряддя праці, талькові ливарні форми, зброя, прикраси. Основні форми господарства - скотарство, землеробство, металообробка. Білозерські майстри першими в Україні налагодили серійний випуск залізних та біметалевих знарядь праці усталених форм. Носії білозерської культури спілкувалися на північно-західному діалекті давньоіранської мовної сім'ї. Вони генетично пов'язані з іраномовними кіммерійцями та скіфами раннього залізного віку.

Білогрудівську культуру (12-10 ст. до н. е.) локалізовано у Правобережному Лісостепу, на північ від білозерської. Характерною ознакою культури є зольники - насипи, утворені скупченням золи й насичені кістками тварин та дрібними речами. На думку дослідників, ці споруди мали ритуальне призначення (культ вогню). Керамічний посуд мав тюльпаноподібну форму з валиком на плічках. Набули поширення мініатюрні посудинки культового призначення, дрібні зоо- та антропоморфні фігурки (знайдені на зольниках). Бронзові вироби включали кельти, листоподібні ножі та численні прикраси, зокрема двоспіральні скроневі підвіски. Водночас ще чимало знарядь праці

виготовляли з каменю. Характер господарства визначається як землеробсько-скотарський з виразними проявами землеробських культур. У етнічному плані носії білогрудівської культури лишаються ключовою ланкою в розвитку **праслов'янського етносу**, що генетично пов'язаний з лісостеповим землеробським населенням доби раннього заліза.

3 ПОЧАТОК ДОБИ ЗАЛІЗА НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ

Початок I тис. до н. е. позначився кардинальними змінами в житті суспільства, пов'язаними з відкриттям заліза, освоєнням технологій його виготовлення та масовим використанням залізної зброї і знарядь праці. Спосіб життя населення значної частини території України визначався головною галуззю господарства – кочовим скотарством. В побуті це проявилось в опануванні табірному способу життя, у військовій справі – в появі кінноти.

Ранній залізний вік поділяється на три послідовні доби:

кіммерійська (9-початок 7 ст. до н.е.);

скіфська (7-початок 3 ст. до н.е.);

сарматська (2 ст до н.е-3 ст. н.е.);

Назва кожного пов'язана з ім'ям кочового іраномовного народу.

4 КІММЕРІЙЦІ, СКІФИ, САРМАТИ

Кіммерійці – кочові племена, що мешкали на території від Дністра до Дону, на Кримському та Таманському півостровах. Це перші документально засвідчені вершники-воїни, озброєні залізними мечами, кинджалами, списами. Вони носили шапки типу фрігійського ковпака, начільники-діадеми, масивну золоту сережку у вусі, шкіряні куртки та штани, підперезані широким поясом. Кіммерійці мали в ужитку дерев'яні чаші з золотим окуттям, бронзові та залізні ножики з горбатою спинкою, кам'яні точила з отвором для підвішування, бронзові псалії, вудила та бляхи-розподільвачі ременів зброї. Над могилами знатних воїнів кіммерійці встановлювали кам'яні стовпи-стели, на яких вирізьблювали елементи одягу, прикраси та зброю вершників. Населення вело табірний спосіб життя у кибитках на колесах. Вторгнення скіфів призвело до зникнення кіммерійської культури

приблизно в 680 р. до н. е. Це перший історично засвідчений міжнаціональний конфлікт на теренах України.

Культура *скіфів* постає як нове і яскраве явище. Її новаторський характер визначається, по-перше, появою принципово нових речей, таких як захисний металевий обладунок воїна (шоломи, панцири, поножі, бойові паски, щити) і коня (налобники, нагрудники), бойові сокири та клевці, бронзові люстерка, наверхшя, литі бронзові казани, кам'яні блюдавівтарики, ритони (посудини у вигляді рогу для питва), довгі бронзові ножі тощо. По-друге, це новий стиль оздоблення й оформлення речей - так званий *звіриний стиль*, який став візитною карткою цієї культури. Образи тварин заповнили скіфську культуру, стали її єством, блиску якому надавало й золото.

Появу скіфів у Північному Причорномор'ї пов'язують із новою хвилею азійських кочовиків, а скіфську культуру оцінюють як сплав різних компонентів, привнесених, головним чином, з глибин Азії та частково місцевих.

Поховальні пам'ятки. Усе розмаїття скіфської культури наочно постало завдяки розкопкам курганів. Поховання демонструють значне соціальне та майнове розшарування скіфського суспільства. Більшість поховань рядових общинників впущено в кургани бронзового віку і здійснено у невеликих ямах, перекритих деревом. Інвентар їх доволі скромний: стріли, деталі сагайдака та кінської вуздечки, зрідка - ліпний горщик, точило, люстерко тощо, а також жертвна їжа. Насипами відмічено поховання верхівки. Такі могили вирізняються розмірами та облаштуванням і нерідко позначені кам'яною стелою. Високий соціальний ранг похованих засвідчує й супровід, зокрема золоті та імпортовані речі.

У 4 ст. до н. е. були споруджені найбільші за всю історію курганного будівництва у степу кургани - над похованнями скіфських царів та аристократії. Сконцентровані вони в пониззі Дніпра. Поховання здійснені у глибоких (до 15 м) просторах покоях складної конструкції - з нішами для поховання основних осіб та супроводу, розміщення поховальних дарів. Небіжчика клали у пишному вбранні, розшитому золотими пластинками, та в дорогих прикрасах, поруч, а також у спеціальних приміщеннях, клали різні речі, ховали слуг і коней. Попри нещадне

пограбування могил, у них виявлено чимало шедеврів. Це, насамперед, срібна з позолотою амфора з кургану Чортомлик; золотий гребінець, увінчаний скульптурною сценою битви скіфів, з кургану Солоха; витончені речі, зокрема прекрасні золоті й срібні вуздечні набори, з кургану Огуз; пектораль із Товстої Могили; чаша і кубок із зображенням скіфів із Гайманової могили та Куль-Оби; чудові речі з Братолюбівського кургану та ін.

Найяскравішою рисою скіфської культури є *звіриний стиль*. Його виникнення, мабуть, пов'язане з самою природою кочового суспільства, яке завдяки мобільності та войовничості набуло певних переваг над осілими народами, певної свободи у виборі життєвого простору. Це висунуло на перший план могутніх ватажків, військову аристократію, яка мала закріпити своє лідерство у знаковій системі. Образ звіра найкраще відповідав духові цього середовища, тому й набув поширення передусім в оздобленні обладунку воїна та коня, а також ритуальних і престижних речах.

Техніка створення зооморфних образів різнилася залежно від матеріалу, з якого виготовлялися речі, та їхнього призначення. Більшість золотих виробів використовувалася для оздоблення парадної зброї, одягу, чаш, тобто призначалася для розміщення на площині. Тому зображення тварин витиснене із листового золота. Деякі речі, а також окремі деталі із золота виготовляли у вигляді фігурок тварин чи їхніх частин шляхом литва, тому вони мають вигляд скульптурок чи високого рельєфу. Всеосяжність зооморфізації, особливо за архаїчного часу, зумовила втілення образів тварин і в інших матеріалах: бронзі, кістці, залізі, можливо, навіть дереві. Більшість таких виробів мали утилітарну функцію. Вони демонструють дивовижну єдність форми речі з образом тварини. Вирізвавши голівку на одному кінці й копитце на іншому, псалій перетворювали у стилізовану фігурку тварини; круглу бляху виготовляли у вигляді згорненого калачиком хижаків; залізний бубонець із закрученим угорі кінцем ставав голівкою хижого птаха.

Репертуар зображень містить, насамперед, образи хижаків (пантера, лев, рись, барс, орел, вовк, дикий кабан). У них виразно простежується бажання посилити функцію речей: додати воїнові та його вірному товаришеві коневі сили, спритності, наснаги до

перемоги, навіть агресивності. Звідси й акцентування уваги на певних органах: велике вирячкувате око, гарячі роздуті ніздрі, непропорційно великий хижий дзьоб, вишкірені зуби. На деяких виробах поєднання різних образів, плавне перетікання одного в інший, їхня мінливість і загадковість утворюють таке плутане мереживо, що недосвідчене око може сприйняти його як загадковий візерунок.

Водночас були поширені й образи «мирних» тварин - травоїдних (олень, козел, баран, кінь), а також риб і водоплавних птахів. Їхні зображення доволі реалістичні, хоча й не позбавлені гіперболізації деяких рис та мотиву зооморфного перевтілення (гіллясті роги оленя уздовж усього тулуба закінчуються стилізованими голівками птахів).

Загалом зображення тварин постають неначе відокремленими від навколишнього світу, і це враження інколи навіть підкреслюється розмежувальними лініями.

Сюжетні композиції поширюються з 5 ст. до н. е. і передають сцени нападу хижаків на травоїдних, шматування. У ролі хижаків нерідко виступають фантастичні крилаті істоти-грифони з тулубом кошака й орлиною головою на довгій з гребенем шиї. На центральній сцені нижнього ярусу пекторалі такі чудовиська шматують коней, на бокових лев і пантера накинулися на оленя і кабана. «Поле битви» та постаті тварин облямовані овалами, поміж звірами інколи вклинюється розетка. Таким чином, звіриний стиль доповнюється рослинним, який особливо пишно розквітає у 4 ст. до н. е. Настає «золота ера» звіриного стилю, золоті вироби витісняють кістяні й бронзові.

Проте лишилася одна сфера, куди золото не проникло. Це - бронзові або залізні навершя, пов'язані, очевидно, з парадними та поховальними кортежами, штандартами. Вони являють собою металевий штир чи трубку, увінчані повним або частковим зображенням звіра, птаха, дерева чи людської фігури. Інколи зображення розміщено на кулястому ажурному «постаменті» з кульками всередині, що нагадує брязкальця. Мелодійно звучать і навершя з підвішеними маленькими дзвониками.

У 5 ст. до н. е. набувають поширення й *антропоморфні* зображення. Їх представлено як повними, так і частковими фігурами. Особливо популярними були нашивні бляшки із

зображенням голови людей різного віку та статі, анфас чи профіль, з різними зачісками та головними уборами. Повні фігури представлено як окремими зображеннями, так і груповими, сюжетними. На тлі усталених образів та сюжетів трапляються оригінальні композиції. Усі ці зміни демонструють еллінізацію скіфського мистецтва, як і втілення грецьких міфологічних тем на речах, призначених для скіфів (голівки Горгони, танцюючі менади, сюжети троянського циклу).

Незважаючи на вживання терміну «оздоблення», значення різних образів не обмежувалося естетичною функцією. Поява фігуративних зображень відбиває нове бачення світу, нову ідеологію. Тому зміст їх можна осягнути лише в контексті міфотворчості скіфів, що стосувалася двох основних моментів: їхнього походження і сонму божеств - творців та охоронців світу, покровителів усього живого, стражів порядку.

Основою *релігії* є віра у надприродні сили - таємні й могутні, що правлять світом. На підтримку зв'язку із ними спрямовано певні дії, що являють собою обрядову сторону релігії. Усвідомлення себе часткою Космосу перетворювало кожен ритуал, закріплений у звичаях. Їх виконання здійснювалося, можна сказати, автоматично. Водночас цей глобальний зв'язок мав підтримуватися також спеціальними, у тому числі й колективними діями. Такі ритуали здійснювалися за певним сценарієм і з участю посередників, здатних долати різні світи і транслювати волю та накази сил, що правлять світом. Обидві ці сторони, хоча й не повною мірою, знайшли відображення в писемних та археологічних джерелах.

За Геродотом, скіфський пантеон включав сім верховних божеств, значущість яких підкреслювалася послідовністю переліку, а функції - паралелями з грецькими божествами. Найбільше скіфи шанували *Табіті* (Гестію), потім *Папая* (Зевса) та його дружину *Апі* (Гею), після них - *Гойтосіра* (Аполлона), *Аргімпасу* (Афродіту Небесну), *Геракла* й *Арея*, а царські скіфи - ще й *Фагімасада* (Посейдона). Папай-Зевс і Геракл, а також Апі (у вигляді діви-змії) фігурують і в етногонічних легендах на сюжет про трьох братів. Можливо, іншим іменем Апі було Ора - так звали матір Колаксія. Антропоморфні зображення трактують як своєрідну ілюстрацію скіфського пантеону та етногенетичних міфів.

Обрядова сторона вірувань відображена Геродотом в описі поховального ритуалу, охорони і щорічного свята на честь золотих священних дарунків, військових звичаїв тощо. Головна їхня сутність зводилася до принесення жертв, насамперед, худоби. Серед служителів культу згадуються віщуни, які ворожили на вербовій лозі, та енареї (євнухи), «інструментом» яких були смужки липової кори.

Своєрідність скіфського пантеону полягає в тому, що його очолювало жіноче божество - богиня вогню Табіті. Її верховне місце підкреслювалося метафорою «цариця скіфів», а причетність до священного царського вогнища тим, що клятва богами царського вогнища («царськими Гестіями») вважалася найбільш значущою, а її порушення могло викликати хворобу царя. Зображення Табіті зазвичай убачають у такому сюжеті: жінка на троні з люстерком у руці, перед нею стоїть чоловік.

Божественна пара Папай і Апі втілює ідею союзу неба і землі. Папая - бога неба і прабатька скіфів - зображено на верші з Лисої Гори у вигляді світового дерева, стовбур якого зливається з фігурою бога-творця. Його дружина Апі завдяки своєму імені (з давньоіранського - вода) асоціюється із вологою землею. Виходячи з етногонічних легенд, вона постає як напівдіва-напівзмія. Цей образ передано в скіфській іконографії у вигляді жінки, тулуб якої закінчується пишними закрученими вгору пагонами, зміями чи драконами. Гойтосір, як і Аполлон та авестійський Мітра - божество Сонця і світла, охоронець худоби, а отже, стрілець і переможець чудовиськ. Натомість Аргімаса за аналогією з Афродітою Небесною та її близькосхідними аналогами постає як богиня родючості, Володарка звірів, покровителька дикої природи. Образ її можна розпізнати в зображеннях богині в оточенні звірів.

Жорстоким богом війни постає Арей, символом якого був меч. Лише йому зводили святилища та приносили в жертву не тільки худобу, а й людей із числа полонених. Відчутним є також культ військової звитяги, яку всіляко заохочували: лише доблесним воїнам цар виділяв частку здобичі. Першу перемогу над ворогом відзначали, п'ючи його кров, а подвиги підкреслювали атрибутами зі шкіри вбитих ворогів та чашами з черепів. Угоду про дружбу (звичай побратимства) скріплювали

питтям вина, змішаного з кров'ю учасників церемонії, куди занурювали зброю. Цю сцену зображено на золотих бляшках.

Хоча Геродот обмежує скіфський пантеон антропоморфними божествами, не виключено, що вони мали й зооморфні інкарнації. В наборі образів, їхньому розташуванні на виробах є натяк на те, що різні сфери буття, як реального та міфічного, асоціювалися з певними тваринами. Їм приписували здатність долати різні світи, завдяки чому вони виступали помічниками шамана, їх приносили в жертву всім богам. Суттєва роль відводилася їм в поховальних обрядах. Оскільки перехід у небуття сприймався як мандрівка у потойбічний світ, тварини виконували роль поводиря і, перетинаючи різні сфери, підтримували єдність світу. Його одвічна суперечність (дихотомія життя/смерть), можливо, знайшла відображення у сценах шматування, які, ймовірно, являють собою метафоричне зображення смерті. Долання її здійснювалося долученням до світу пращурів, уособленням якого виступав, мабуть, Колаксай - перший володар священних дарів, на честь яких щорічно влаштовували свято, він же перший цар, ім'я якого означало Сонце-цар.

Таким чином, не маючи писемності, скіфи вдалися до зоо- й антропоморфних кодів для «запису» уявлень про Всесвіт і своє місце в ньому. Цю самобутність світовідчуття, притаманну скіфській культурі, чудово виразила Л. Костенко:

Нема письмен - є дивне сяйво казки.

Лук золотий натягує стрілець.

Летить грифон. І золоті підпаски

Надвечір доять золотих овець.

Східними сусідами скіфів були *сармати*. Давні автори спочатку називали їх савроматами. Цей етнонім походить від давньоіранського «саоромат» й означає «оперезаний мечем», «той, хто носить меч». Савромати займали величезні простори від Дону до Південного Приуралля. Пізніше, вже як сармати, вони з'явилися на території нашої країни. За писемними джерелами сармати постають як кочовий войовничий народ.

Наприкінці 1 ст. до н. е. сармати закріпилися і на Правобережжі Дніпра і досягли Дунаю, що призвело до прямих зіткнень із римлянами. На початку нашої ери сармати

вторгнулися на обшири Середньої Наддніпрянщини, де в цей час була поширена зарубинецька культура.

На зламі 2-3 ст. на півдні з'явилася ще одна грізна сила – готи - прибульці зі Скандинавії. Одне із їхніх угруповань (візиготи) зайняло Подністров'я, інше (остроготи) – Приазов'я. Під їхнім натиском упало Пізньоскіфське царство. Очолювані готами загони сарматів громили Римську імперію зі сходу і заходу - морем і суходолом. Серія воєн 3 ст. дістала в писемних джерелах назву Скіфських, хоча основними дійовими особами на цей час були вже готи й очолювані ними сармати.

У 375 р. в Північне Причорномор'я зі сходу вдерлися гуни. У своєму русі на захід вони, мов вихор, підхопили готів і сарматів (аланів) і дійшли аж до Франції.

Сармати були типовими кочовиками, тому їхні пам'ятки представлено лише похованнями. Судячи з поховань, сарматські воїни були озброєні кинджалами й мечами з серпоподібним навершям або зі штирем для насадки руків'я, лише зрідка трапляються залізні наконечники до стріл. У похованнях знаті трапляються ще й шоломи південногрецьких та північноіталійських зразків, кінські вуздечки, до складу яких входили й фалари - круглі, напівсферичної форми, срібні з позолотою бляхи. Серед інших речей - люстерка зі штирем для насадки руків'я або й без ручки, ліпний (горщики, кухлі, миски) та гончарний античний посуд (канфари, бальзамарії, кухлі тощо), а ще бронзові латенські (кельтські) фібули - доволі поширені за тих часів. Супровід доповнюється римськими речами, зокрема металевим посудом провінційно-римських зразків (корці, тазки, цідилки, кухлі), курильницями (прикметна риса сарматської культури), мечами нових типів - з кільцевим навершям, виробами із золота з голубими вставками (золотаво-бірюзовий стиль). Нерідко речі помічено тамгами - значками, які становлять ще одну прикметну рису сарматської культури. Особливою розкішшю вирізняються царські поховання: Ногайчинський курган у Криму, Соколова могила на Південному Бузі, курган поблизу с. Пороги на Дністрі, в якому, можливо, поховано Інісмея та його дружину.

Нові хвилі сарматської експансії, які тривали й надалі, проявилися, зокрема, в поширенні на пізньому етапі речей, виконаних у «сердоліковому» стилі (або поліхромному).

Центральне місце в оздобленні металевих застібок, накладок на паски, вуздечні ремінці тощо посідає сердолікова вставка, яка виділяється на тлі рельєфного орнаменту з блакитними чи зеленими скляними вставками.

Попри багатий і своєрідний комплекс сарматської матеріальної культури, ми майже нічого не знаємо про їхній внутрішній світ - звичаї, релігію. Мабуть, відсутність інтересу давніх авторів до цього народу можна пояснити ворожнечею сарматів і римлян.

5 АНТИЧНА ЦИВІЛІЗАЦІЯ В ПІВНІЧНОМУ ПРИЧОРНОМОР'І

Додатковим важливим чинником, який впливав на етнокультурні процеси раннього залізного віку, стала грецька колонізація північного узбережжя Чорного моря, що розпочалася в середині 7 ст. до н. е.

Грецькі поселення, або, як їх іще називають, колонії, з'явилися на узбережжі Чорного моря на завершальній стадії Великої грецької колонізації у 8-6 ст. до н. е. Колонізація була наслідком демографічного вибуху, інтенсивного розвитку сільського господарства, ремесла й торгівлі, а також воєнного тиску на грецькі міста Іонії персидських царів. Нові поселення формувалися як поліси і були незалежними від міст-метрополій, хоча й підтримували з ними зв'язки. У грецькій колонізації Північного Причорномор'я значну роль відіграв Мілет. На нових місцях греки-колоністи вступали в контакти з місцевим населенням, що зумовило специфіку розвитку грецьких центрів.

Колонізація Північного Причорномор'я поділяється на три етапи. На *першому етапі* (приблизно середина 7 ст. до н. е.) на о. Березань було засновано грецьке поселення Борисфеніда. На *другому етапі* (перша половина - середина 6 ст. до н. е.) населення Борисфеніди освоює найближчі сільськогосподарські території і засновує Ольвію (с. Парутіно на Бузькому лимані). На початку другої чверті 6 ст. до н. е. на сучасних Керченському і Таманському півостровах виникли Пантікапей (м. Керч), Німфей, Мірмекій, Тірітака, Феодосія, Гермонасса, Фанагорія та інші поселення. На *третьому етапі* (друга половина 6 - початок 5 ст.

до н. е.) відбувалася найбільш інтенсивна міграція греків, що було пов'язано з розгромом Іонії персами (545 р. до н. е.) та падінням Мілета (494 р. до н. е.). У цей час переважно вихідцями з Іонії освоюються землі у Нижньому Подністрів'ї, де були засновані Ніконій і Тіра (сучасний Білгород-Дністровський). У третій чверті 6 ст. до н. е. було засновано Херсонес Таврійський (м. Севастополь) - єдину дорійську колонію у Північному Причорномор'ї, а в останній чверті цього століття на Західному узбережжі Криму виникло невелике поселення, відоме під назвою Керкінітіда (м. Євпаторія).

Основою господарства античних поселень було землеробство, що базувалося на дрібному громадянському землеволодінні. Розвиток ремесла спочатку був тісно пов'язаний з сільським господарством. На всіх поселеннях зафіксовано існування ткацтва, гончарства, обробки кістки та ін. Металургія та металообробка, які через складність технології виробництва потребували спеціалізованих майстерень, були зосереджені у великих містах.

Архітектура і містобудування У плануванні та архітектурі були наявні стандарти і норми містобудування, характерні для міст материкової Греції. Територія більшості античних міст оточувалась оборонними стінами і баштами, спорудження яких велось з урахуванням рельєфу місцевості. У деяких містах домінували акрополі (підвищені частини міста), що мали додаткову лінію оборонних споруд (Пантікапей). У великих містах (Ольвія, Пантікапей, Фанагорія) виділялися верхня та нижня частини, які з'єднувалися терасами. В найвищій точці Пантікапея було збудовано укріплений акрополь, де розміщувався царський палац. Внутрішня територія забудовувалась із використанням концентрично-променевого (Пантікапей) та прямолінійного планування (Херсонес).

Для міської забудови характерні два типи будинків: помешкання малої площі та багатокімнатні будинки з внутрішніми дворами, характерні для Греції. З таких будинків формувалися квартали, що ділилися вулицями та провулками. Як правило, у кварталах їх було від двох до чотирьох. В будинках заможних громадян виділяються кімнати, підлога яких прикрашалася мозаїками, та великі приміщення з вогнищами.

Для покрівлі будинків використовувалась черепиця місцевого та імпортного виробництва, а також архітектурна теракота. Стіни тинькували й розписували кольоровими фарбами. Центральні частини міст забудовували ордерними будинками, а скромніші оселі концентрувалися на окраїнах (Ольвія, Фанагорія). Керамічні майстерні, небезпечні з огляду пожежної безпеки, виносили за межі житлової забудови (Херсонес, Фанагорія). Міські вулиці мостили битою керамікою та дрібним камінням, а іноді й плитами. Під покрівлею вулиць були прокладені водостічні канали, а сміття вивозили за межі міста. На сільськогосподарській території переважали будинки баштового типу й укріплені садиби.

У містах існували громадські та культові споруди. Наприкінці 4 ст. до н. е. в Херсонесі було споруджено театр. Писемні джерела свідчать, що театри були і в Ольвії та Пантікапеї. В Пантікапеї відкрито залишки громадського будинку 3-2 ст. до н. е., які інтерпретовано як *пританей* (приміщення для зібрань посадовців-пританів), а в Горгіппії - гімнасій. Згадується гімнасій і в одному із написів з Ольвії.

Матеріальна культура грецьких поселень принципово не відрізнялася від материкової та острівної Греції. Переселенці на нових місцях використовували в побуті керамічний посуд та інші речі, які були в ужитку в інших місцях античного світу. Це амфори, в яких транспортувалися вино та оливкова олія. Розповсюджені були піфоси, столовий посуд (тарілки, миски, блюда, кіліки, скіфоси, ритони, ойнохої, кратери та ін.), парфумерні посудини (бальзамарії, арибали, алабастри, лекани, лекіфи) тощо.

Користувалися також імпортною керамікою, зокрема, східно-грецькою, яку називають родосько-іонійською або родосько-мілетською (вироблялася в Іонії). Ця кераміка, найкращі зразки якої знайдено під час розкопок Борисфеніди, вирізняється особливим стилем розпису, що зветься орієналістським. У розписі посудин, укритих світлим облицюванням, фігурують стилізовані зображення тварин, птахів, риб та фантастичних істот - сирен, сфінксів, крилатих коней і т. ін. Помітне місце серед знахідок займають також посудини з орнаментальним розписом у вигляді поясків, хвилевих ліній та

різних комбінацій геометричного узору. Контурний чорнофігурний малюнок на іонійській розписній кераміці з'являється в середині 6 ст. до н. е. У цей же період такий стиль стає характерним і для кераміки, що виготовлялася в Аттиці і в значній кількості ввозилася до Північного Причорномор'я.

У класичний період поширюється чорнолаковий столовий посуд - кіліки, канфари, тарілки. Денця таких посудин прикрашалися штапованими зображеннями ов та пальметок. Чорнолакова кераміка пізньоелліністичної доби, як правило, має покриття тьмяного відтінку, а іноді бурого й навіть червоного, що було пов'язано з режимом обпалювання. Таку кераміку нерідко прикрашали рослинними мотивами, а ручки - масками сатирів та менад. З'являються так звані «мегарські чаші», які виготовляли в різних античних центрах і привозили у Причорномор'я. Це рельєфні чаші напівсферичної форми, прикрашені гірляндами, зображеннями людей та тварин. Серед речових знахідок особливе враження справляють аттичні фігурні лекіфи у вигляді Афродіти, яка народжується з раковини, сфінкса, та сирени з Фанагорії. Однак загалом переважає простий посуд, а також ліпні посудини, що були в повсякденному користуванні переважної більшості греків. В елліністичний час до Північного Причорномор'я ввозили також скляний посуд, але його небагато і він використовувався для зберігання парфумерних розчинів.

В античних містах поширювалася писемність, про що свідчать епіграфічні пам'ятки, зокрема *графіті* (написи на кераміці), в яких віддзеркалювалися різні сторони повсякденного життя. Значна увага приділялася фізичній підготовці молоді, адже кожен громадянин вважався воїном.

В *образотворчому мистецтві* причорноморських міст домінували еллінські риси. Найвищого рівня у своєму розвитку мистецтво сягнуло в елліністичний період (остання третина 4 -го середина 1 ст. до н. е.). Саме цим часом датується переважна більшість монументальних ордерних споруд та поява пам'яток монументального живопису. Його найкращими зразками вважається фрагмент надгробка з головою юнака з Херсонеса, розпис склепу кургану Велика Близниця на Тамані та зображення корабля у німфейському святилищі. Найхарактернішими пам'ятками місцевого вазового живопису є боспорські пеліки з

поліхромними зображеннями, пов'язаними з міфами. Із Ольвії походить амфора 3 ст. до н. е. з поліхромним зображенням Харона та Гермеса, які проводили померлих у підземне царство - Аїд. Місцеву скульптурну школу презентують вотивні плити із зображенням Геракла, стела сітонів із Ольвії та надгробний рельєф із Трьохбратніх курганів на Керченському півострові. Доволі часто трапляються вироби у вигляді пластики малих форм, які здебільшого представлені теракотовими статуетками. З кургану Куль-Оба походять пластинки зі слонової кістки з чудовими зображеннями, виконаними античними майстрами. Не виключено, що саме на Боспорі виготовлено принаймні частину ювелірних виробів із золота, знайдених у скіфських курганах Півдня України.

Греки ховали своїх небіжчиків у *некрополях*, розташованих за межами поселень. Спочатку поховальні споруди були представлені простими ґрунтовими ямами. Згодом з'являються підкурганні поховання. Найбільш раннім серед них є Золотий курган із круглою у плані монументальною камерою з уступчастим склепінням і *дромосом* (коридором). Більш пізнім є склеп Царського кургану поблизу м. Керч. Тіла заможних небіжчиків клали в дерев'яні труни або мармурові саркофаги. Витончені саркофаги, виконані у вигляді храму, знайдено в некрополі Пантікапея. Разом із небіжчиком в могилу клали речі, які, на думку греків, могли знадобитися йому в потойбічному світі. Їх набір залежав від статі, віку, становища померлого в суспільстві. Як правило, це були прикраси: намисто, сережки, металеві персні-печатки, дзеркала тощо. Над могилами ставилися надгробки у вигляді прямокутних стел. Дітей дуже часто ховали в амфорах.

Релігія. Греки-переселенці з Іонії та інших місць принесли з собою уже сформований пантеон, а на новій батьківщині відбувалася його подальша трансформація, яка великою мірою залежала від конкретних історичних умов, що склалися в тому чи іншому античному центрі.

Важливе місце в релігійних уявленнях греків-колоністів займали культу богів-покровителів землеробства, зокрема культ Деметри та її дочки Кори-Персефони, Діоніса. В дорійському Херсонесі головними божествами вважалися Партенос (Діва),

дуже близька суто грецькій Артеміді, та Геракл - покровитель Гераклеї Понтійської. В іонійських центрах особливо шанували Аполлона, зокрема, в Ольвії патроном громадянської общини виступав Аполлон Дельфіній.

Проникали в античні міста й нові для того часу вчення. В Ольвії відомі пам'ятки, що засвідчують наявність серед ольвіополітів прибічників орфічних вірувань, у яких помітне місце займала віра в безсмертя душі.

Для відправлення офіційних культів від імені усього громадянського колективу або держави використовувалися вівтарі та храми. Такі вівтарі зафіксовано в Ольвії, а в Херсонесі знайдено мармурові частини вівтаря, присвяченого Партенос. В античних центрах зафіксовано залишки храмів суто грецьких типів, під час будівництва яких застосовувалися привізні ордерні деталі та черепиці. Це, зокрема, храми Аполлона Дельфінія і Зевса Спасителя в Ольвії.

На Таманському півострові розкопано толос 3 ст. до н. е., який також мав культовий характер. У таких спорудах встановлювали статуї богів та столи для приношень. Іноді в них зберігалася державна скарбниця. До храму могли входити тільки жерці. Культові дії на честь богів відправлялися перед храмами, де стояли вівтарі, на яких приносили в жертву свійських тварин та птахів. Неофіційні або домашні культи відправлялися в будинках, у спеціально відведених для цього кімнатах чи біля сімейного вогнища. Для них використовували вапнякові вівтарі невеликих розмірів та керамічні курільниці. Існували також святилища, які розміщувалися за межами населених пунктів. Наприклад, на захід від Фанагорії був розташований героїн - місце поклоніння героям. Святилище Деметри містилося поблизу Німфея.

Грецька колонізація фактично вилилась у поширення грецької моделі цивілізації у варварському світі. Вона передбачала не завоювання, а встановлення міжкультурного діалогу на базі взаємовигідної торгівлі. Колоністи обробляли землю навколо полісів, тим самим вони відновили землеробство у степу і сприяли осіданню певної частини кочовиків на землю. Сусідське проживання скіфів та еллінів призводило до культурних взаємовпливів, зокрема Геродот писав про калліпідів,

що вони «...напівелліни і напівскіфи». Населення скіфського міста Гелона, за Геродотом, це «елліни, що оселилися серед будинів, вони користуються то скіфською, то еллінською мовою». Це перший історично засвідчений факт двомовності на теренах України.

ВИСНОВКИ

Відкриття бронзи та її поширення викликали принципові зміни в усіх сферах життя суспільства. Вдосконалювалось виробництво, зародилась приватна власність, розширився обмін і контакти між окремими районами. З'явилися великі поховальні споруди - кургани. Розміри курганів, кількість і якість речей, якими їх заповнювали, свідчать про статус вмерлого в суспільстві. Багато курганів епохи бронзи досліджено на території України. Обробка металу вимагала майстерності і спеціалізації, тому ливарна справа, як і гончарна, а пізніше ткацька, виокремилась у самостійну галузь. Одним з основних видів творчості стала художня обробка металів. Досить швидко людина оволоділа різними її видами: кування, лиття, карбування, гравіювання по металу. Виготовлялися найрізноманітніші металеві прикраси: браслети, каблучки, сережки, підвіски, бляшки, які нашивалися на одяг, пояси, пряжки. Особлива увага приділялася зброї. З'явилися дрібні литі скульптурні зображення. Зміни в суспільному ладі підкреслює така обставина: жіночі зображення зникають, головним стає чоловічий образ. Подальшого розвитку набрала мегалітична архітектура.

Для багатьох народів останній етап розвитку первісного ладу пов'язаний з появою заліза на початку I тис. до н.е. Новий метал був міцнішим і значно поширенішим. Це дало змогу впроваджувати його у всі галузі виробництва, на відміну від бронзи, яку при виготовленні знарядь праці майже не використовували. Там, де раніше не виникла державність, залізний вік в суспільному ладі пов'язаний з «військовою демократією». З'явилося патріархальне рабство, більш міцними стали зв'язки між племенами (племінні союзи). Для цього часу характерні грабіжницькі війни. Вони сприяли розвитку військової техніки, військової організації, піднесенню військових

керівників. Новим у розвитку мистецтва можна вважати появу спеціалізації, виділяються художники, співаки, розповідачі. Провідним видом творчості продовжує залишатися прикладне мистецтво.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1 Які археологічні культури існували на території України в епоху бронзи?

2 Які поховальні споруди ямної культурно-історичної спільності досліджені на території України?

3 Коли на території України з'явився перший колісний транспорт?

4 В чому полягали особливості поховального обряду носіїв катакомбної культури?

5 Якими були основні галузі господарства населення зрубної культури?

6 Носіїв якої археологічної культури доби пізньої бронзи пов'язують з праслов'янським етносом?

7 Які основні зміни відбулися в суспільстві з відкриттям та початком широкого використання заліза?

8 Яким був одяг та озброєння кіммерійського воїна?

9 Коли і звідки скіфи прийшли на територію України? До якої мовної групи вони належали?

10 Яким був поховальний обряд скіфів?

11 Назвіть найвідоміші скіфські кургани, досліджені на території України.

12 Що символізував скіфський звіриний стиль?

13 Якою була релігія скіфів?

14 Коли на території України з'являються сарматські племена? Що означала назва «сармат»?

15 Якими були прикраси сарматської доби? Як змінювалась техніка їх виготовлення?

16 В чому полягали причини Великої грецької колонізації?

17 Які грецькі поселення відомі на території Північного Причорномор'я? Коли і де виникло перше?

18 Який спосіб життя вело населення античних поселень Північного Причорномор'я?

19 Опишіть типову міську забудову античного міста-держави.

20 Які типи керамічного посуду були у вжитку у населення античних міст Північного Причорномор'я?

21 Які пам'ятки античного образотворчого мистецтва досліджені на території України?

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1 Археология Украинской ССР./ АН УССР. Ин-т археологии. – Киев, 1985.

2 Березанская С.С., Отрощенко В.В., Чередниченко Н.Н., Шарафутдинова И.Н. Культуры эпохи бронзы на территории Украины. – К., 1986.

3 Березанская С.С. Северная Украина в эпоху бронзы. – К., 1982.

4 Братченко С.Н. Донецька катакомбна культура раннього етапу. – Луганськ, 2001.

5 Бунятян К.П. Давне населення України. – К., 1999.

6 Бунятян К.П., Мурзін В.Ю., Симоненко О.В. На світанку історії // Україна крізь віки. – К., 1999. – Т. 1.

7 Виноградов Ю.Г. Очерк военно-политической истории сарматов в I в. н. э. // ВДИ. – 1994. - № 2.

8 Геродот. Історія в дев'яти книгах / Пер., передм. та прим. А.О. Білецького. – К., 1993.

9 Давня історія України: В 3 т. / Ін-т археології НАН України. – К., 1998.

10 Етнічна та етнокультурна історія України. – К.: Наукова думка. – 2005.

11 Залізник Л.Л. Нариси стародавньої історії України. – К., 1994.

12 Ильинская В.А., Тереножкин А.И. Скифия VII-IV вв. до н. э. – К., 1983.

13 Історія українського мистецтва: У 5 т. / НАН України, ІМФЕ ім. М.Т. Рильського; гол. ред. Г. Скрипник, ред. Р. Михайлова, Р. Забашта. – К., 2008. – Т. 1: Мистецтво доби стародавнього світу.

14 Крижицький С.Д., Зубар В.М., Русяєва А.С. Анічні держави Північного Причорномор'я. – К., 1998.

15 Отрощенко В.В., Пустовалов С.Ж. Обряд моделирования лица по черепу у племен катакомбной общности // Духовная культура древних обществ на территории Украины. – К., 1991.

16 Свешников И.К. Культура шаровидных амфор // САИ – М., 1983. – Вып. В1-27.

17 Тереножкин А.И. Киммерийцы. – К., 1976.

18 Чмихов М.О., Кравченко Н.М., Черняков І.Т. Археологія та стародавня історія України. – К., 1992.